

Lietuviškos spaudos draudimo ženklai nacionalinėje bibliografijoje

Valerija Debesienė

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka

2004 m. minėjome lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo šimtąsias metines.

Lietuviškos spaudos draudimas susijęs su XIX a. antrojoje pusėje išsigalėjusia Rusijos imperijos tautine politika, siekusia surusinti imperijos vakarų pakraščiuose gyvenančias tautas. Viena iš rusifikacijos priemonių buvo Rusijos vidaus reikalų ministro P. Valujevo garsusis 1865 m. rugšėjo 23 (spalio 5) d. aplinkraštis Nr. 141¹, kuris įpareigojo Šiaurės Vakarų krašto gubernatorių uždrausti spausdinti, įvežti ir platinti visus leidinius „lotyniškais-lenkiškais“ raidėmis. Pagal šį raštą, nors jis nebuvo juridškai įformintas ir įrašytas į Rusijos imperijos įstatymų kodeksą, lietuviška spauda buvo persekiojama beveik 40 metų.

Lietuviškos spaudos draudimas, kurį Lietuvoje pradėjo Vilniaus generalgubernatorius M. Muravjovas (Korikas), tapo vienu iš sudedamųjų tautinės priespaudos elementų. Tai pirmiausia sudavė skaudų smūgį negausiam lietuvių inteligentų būriui, kuris, susibūręs apie vyskupą M. Valančių, buvo pradėjęs planuoti savo veiklą po baudžios panaikinimo. Pradžioje kiek pasvarstę, priimti ar atmesti lietuviškiems raštams brukamas rusiškas raides, jie atsipeikėjo ir pradėjo ieškoti būdų spausdinti lietuviškus leidinius už Lietuvos ribų. Vėliau ir kiti visuomenės sluoksniai atvirai stojo į kovą prieš lietuviškos spaudos draudimą ir persekiojimą.

Praėjus porai metų, lietuviškos spaudos leidyba susitelkė lietuvių gyvenamoje Prūsijos dalyje – Mažojoje Lietuvoje. Kasmet vis daugiau lietuviškų leidinių pasirodydavo ir JAV miestuose, kuriuose gyveno dauguma lietuvių emigrantų. Pradžioje leista daugiausia religinė didaktinė literatūra, vėliau vis gausėjo mokslo populiarinimo, visuomeninės-politinės ir grožinės.

Iki 1864 m. Lietuva neturėjo savų lietuviškų periodinių leidinių. Be abejo, jei ne lietuviškos spaudos draudimas, tokie leidiniai anksčiau ar vėliau būtų pasirodę. Dabar susidarė sąlygos už Lietuvos ribų atsirasti nevaržomai periodinei spaudai, kuri negalėjo atsirasti Rusijos cenzūros prižiūrimoje Lietuvoje. Nors XIX a. pabaigoje cenzūra išnyko beveik visose Europos valstybėse, ji išliko kai kuriose Rytų šalyse, taip pat ir Rusijoje. Rusijoje cenzūros reikalais rūpinosi Vidaus reikalų ministerija, vadovaudamasi 1865 m. laikiniais spaudos ir cenzūros nuostatais.

Visą lietuviškos spaudos draudimo laikotarpį galima suskirstyti į keletą etapų.² Bibliografijos rodyklė „Lietuviškų periodinių leidinių publikacijos 1898–1903 m.“³ apima šeštąjį (paskutinįjį) spaudos draudimo laikotarpį (1896–1904 m.). Tai „svyravimų“ ir svarstymų Rusijos vyriausybės sferose laikotarpis, pasibaigęs spaudos draudimo panaikinimu. Šiuo laikotarpiu labai išaugo skaičius žmonių, patrauktų atsakomybėn ir nubaustų už lietuviškus raštus. Taip pat padaugėjo prašymų leisti spausdinti lietuviškais raidėmis maldaknyges, kalendorius, grožinės literatūros kūrinius ir pan. Pa-

1 MERKYS, Vytautas. *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904*: informacinė knyga. Vilnius, 1994, p. 7.

2 VĖBRA, Rimantas. *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*: istorijos bruožai. Vilnius, 1996, p. 24–25.

3 *Lietuvos bibliografija*. Serija C, Lietuviškų periodinių leidinių publikacijos, 1898–1900. Vilnius, 2000. 514 p. ISBN 9986-498-23-6; 1901–1903. 2003. 575 p. ISBN 9986-498-34-1.

daugėjo ir skundų, reikalaujančių gražinti konfiskuotas knygas, sumažinti baudas už prekybą nelegaliais spaudiniais.

„Bibliografiniai darbai beveik niekada nėra ir negali būti tobuli, todėl siekiant rezultato labai svarbu laiku sustoti, kitaip gresia pavojus to darbo vaisių niekad neišvysti.“⁴ Mes, nacionalinės bibliografijos sudarytojai, irgi negalime pasigirti tobulais, išbaigtais darbais, bet stengėmės, kad Lietuvos visuomenė išvystų mūsų darbus ir galėtų jais naudotis minint lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo 100-tąsias metines.

Parengtose bibliografijos rodyklėse (1898–1900 m. ir 1901–1903 m.) didžiąją Visuomenės mokslų skyriaus dalį sudaro laikraščių ir žurnalų straipsniai apie Rusijos imperijos tautinę politiką. Kaip minėta, vienas svarbiausių imperinės Rusijos tikslų buvo surusinti lietuvių tautą, o viena svarbiausių to rusinimo priemonių – lietuviškos spaudos draudimas.

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje jau buvo tvirtai susikoncentravę lietuviškos spaudos leidybos centrai Mažojoje Lietuvoje ir JAV. Be knygų ir brošiūrų, buvo leidžiami periodiniai leidiniai. Periodinė spauda suvaidino ypač svarbų vaidmenį lietuviškos spaudos draudimo metu. Ji pradėjo formuoti visai naujus politinius ir visuomeninius lietuvių tautos siekius bei ragino kovoti ne vien tik už savo spaudą, bet ir už kitas politines, ekonomines, visuomenines teises.⁵

1883 m. „Aušra“ pirmoji pradėjo propaguoti tautines idėjas periodinėje spaudoje. Nuo 1889 m. pradėtas leisti „Varpas“, vėliau „Ūkininkas“, „Tėvynės Sargas“ ir kiti leidiniai savo straipsniais jau kurstė lietuvių tautą prieš caro valdžią. Mažosios Lietuvos lietuviams skirti periodiniai leidiniai nagrinėjo gimtosios kalbos ir nutautėjimo temas. Nemažą vaidmenį suvaidino ir JAV lietuvių periodinė spauda, kuri turėjo geresnes leidybos sąlygas.

Mažojoje Lietuvoje šiuo laikotarpiu spausdinami populiariausi periodiniai leidiniai: „Varpas“, „Ūkininkas“, „Naujienos“, „Tėvynės Sargas“, „Lietuvos darbininkas“, „Darbininkų balsas“ ir kiti. Tai Didžiajai Lietuvai skirti leidiniai, kuriuos leido, redagavo, juose bendradarbiavo, spausdino savo kūrybą Vaižgantas, V. Kudirka, J. Jablonskis, J. Biliūnas, G. Landsbergis-Žemkalnis, M. Jankus, M. Šernius, J. Mikšas, J. Arnašius, V. Mickevičius-Kapsukas ir daugelis kitų rašytojų, visuomenės veikėjų bei šiaip apsišvietusių, aktyvių žmonių.

Mažosios Lietuvos lietuviams gottiškomis raidėmis buvo leidžiami lietuviški laikraščiai, vadinamosios „ceitungos“: „Konzervatyvų draugystės laiškas“, „Nauja lietuviška ceitunga“, „Tilžės keleivis“, „Lietuviška ceitunga“ ir kiti. „Ceitungų“ leidėjai savo rankose laikė lietuvių viešąją nuomonę ir vedė savo skaitytojus prie balsavimo urnų per rinkimus į Prūsijos landtagą bei Vokietijos reichstagą. Tuo metu išaugo Mažosios Lietuvos lietuvių tautinis sąmoningumas, pagausėjo inteligentų, atsirado glaudesni ryšiai su Didžiosios Lietuvos tautiniu sąjūdžiu dėl lietuviškų leidinių spausdinimo ir gabenimo per sieną. „Ceitungose“ ir kituose periodiniuose leidiniuose bendradarbiavo A. Bruožis, J. Vanagaitis, J. Banaitis, M. Kiošis, J. Butkeraitis, A. Meškaitis, D. Zaunius, M. Zauniūtė, Vydūnas, J. Zauerveinas, A. Toleikis, J. Lapinas ir kiti Mažosios Lietuvos inteligentai. Su jais nekonfliktavo ir Vokietijos valdžia, kuri stengėsi, kad niekas nežinotų apie jos pagalbą Rusijos policijai persekiojant lietuvišką spaudą.

4 VARNIENĖ, Regina. Bibliografijos ir knygotyros centras visuotinės bibliografinės apskaitos infrastruktūroje. *Bibliografija*. 1997, p. 9.

5 BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Praeities pabiro*: rinkinys straipsnių iš Lietuvos praeities. Bruklinas, 1960, p. 250.

Aplinkiniais keliais Lietuvą pasiekdavo ir JAV lietuvių periodiniai leidiniai: „Vienybė lietuvininkų“, „Lietuva“, „Saulė“, „Garsas Amerikos lietuvių“, „Dirva“, „Ateitis“ ir kiti. Juos leido, juose bendradarbiavo į JAV pasitraukę lietuviai: A. Milukas, P. Saurusaitis, J. Šliūpas, J. Žilius-Jonila, J. Žebrys, J. Žilinskas, J. Baltrušaitienė-Želvienė, D. Keliauninkas, D.T. Bačkauskas, J. Adomaitis-Šernas, V. Šlekys ir kiti. JAV lietuvių laikraščiuose ir žurnaluose buvo pradėti spausdinti ilgesni veikalai, kuriuos vėliau buvo nesunku perspausdinti iš periodikos atskiromis knygomis. Tų metų periodiniuose leidiniuose galime perskaityti J. Basanavičiaus surinktas pasakas, „Ožkabalių dainas“, J. Adomaičio-Šerno „Geografiją, arba Žemės aprašymą“, V. Lunkevičiaus „Mūsų žemės augmenis“, V. Pietario, Šatrijos Raganos, Žemaitės ir kitų autorių kūrinius, taip pat jau išleistų šių autorių knygų anotacijas ir recenzijas. Per visą spaudos draudimo laikotarpį Mažojoje Lietuvoje buvo išleista daug daugiau lietuviškų knygų, bet puslapių apimtimi šie leidiniai neviršijo JAV išleistųjų.

Prūsijos sienos artumas padėjo ne tik lietuviškus leidinius spausdinti, bet ir juos platinti. Jau seniai daugelis pasienio gyventojų vertėsi įvairios kontrabandos nešimu per sieną ir gerai žinojo visas sienos spragas. Pradžioje nedideliais pundeliais, vėliau jau dideliais nešuliais pradėjo į Lietuvą plaukti ir plisti po visą kraštą lietuviški leidiniai. Taip atsirado tik vienai lietuvių tautai žinoma profesija – knygnešiai. Pirmieji knygnešiai buvo paprasti kontrabandininkai „specialistai“, vėliau į šį darbą įsitraukė tikrieji knygnešiai, kurių skaičius kasmet didėjo. Buvo tokių, kurie gabendami ir platindami knygas neblogai uždirbdavo, tačiau daugumai šis darbas buvo ir kova už savo tautos teises. Knygnešio darbas buvo labai rizikingas bei pavojingas, nes tekdavo susidurti ir su ginkluota pasienio sargyba, ir su policija, ir su policijos talkininkais Lietuvoje.

XX a. pradžioje lietuviškus leidinius platino nemažai žmonių, ypač Suvalkų ir Kauno gubernijose. Iš čia lietuviški leidiniai plito po visą Lietuvą. Faktiškai lietuvišką spaudą platino jau visa tauta.

Iš periodinės spaudos straipsnių galima daug sužinoti apie knygnešių ir lietuviškų leidinių platintojų veiklą. Nemažai parašyta apie knygnešius iš Naumiesčio, Marijampolės, Vilkaviškio, Kalvarijos ir Telšių apskričių. Daug straipsnių yra apie žinomų knygnešių M. Baltūžio ir J. Bielinio veiklą. Neturėdami tokių slaptų ryšių su pasienio sargybiniais, kokius turėjo kontrabandininkai „specialistai“, daug knygnešių žuvo nuo pasieniečių kulku, o patekę į policijos rankas jie buvo griežtai baudžiami.

Mėginta ieškoti ir kitų kelių lietuviškiems leidiniams pristatyti į Lietuvą. Daug laikraščių ir žurnalų buvo siunčiama vokuose paštu. Pašto paslaugomis dažniausiai naudotasi tik šioje sienos pusėje (Lietuvoje). Per sieną įprastu būdu perneštus leidinius paštu siųsdavo į tolimesnius Rusijos miestus ir rajonus, kartais net būdavo naudojami valdiniai įvairių įstaigų ar firmų vokai. Kai kuriuos lietuviškus leidinius sąmoningai stengtasi spausdinti ant plono popieriaus, mažo formato ir nedidelės apimties, kad tilptų į voka.

Tuo laikotarpiu sustiprėjo pasienio apsauga iš Rusijos ir iš Vokietijos pusės. Caro valdžia griebėsi vis įvairesnių administracinių priemonių lietuviškų leidinių platintojams bausti. Bausmės buvo nuo piniginių baudų, kelių dienų ar kelių savaitių arešto iki ištremimo į Sibirą ir kitas tolimas Rusijos imperijos sritis. Šiuo laikotarpiu ypač pagausėjo areštų ir bylų, nes pakito ir platinamos lietuviškos spaudos pobūdis, atsirado daugiau politinės literatūros.

Lietuvoje veikė įvairios knygų skaitymo ir platinimo draugijos bei kuopelės, kurios iš knygnešių perimdavo atgabentus leidinius ir toliau juos platindavo. Daugelio šių draugijų surinktos lešos

buvo skiriamos lietuviškų leidinių spausdinimui remti. Šios draugijos ir kuopelės buvo ypač paplitusios vakarinėje ir pietinėje Lietuvoje.

Nemažai periodinėje spaudoje rašyta apie 1900 m. žandaro A. Vonsiackio iškeltą bylą „Sietyno“ draugijai. Buvo areštuoti žinomi Lietuvos inteligentai: A. Janulaitis, L. Vaineikis, V. Mongirdas, F. Janušis, G. Landsbergis-Žemkalnis, V. Mickevičius-Kapsukas, V. Požėla ir kiti. Ši byla tęsėsi kelerius metus ir kai kuriems jos dalyviams baigėsi tik 1905 m. amnestija.

Vienintelis caro valdžios laimėjimas buvo tai, kad dėl lietuviškos spaudos paieškų nuolat terorizuodama Lietuvos kaimų, miestelių ir miestų gyventojus, ji surado sau talkininkų. Periodinės spaudos straipsniuose galima rasti pavardes vadinamųjų „judošių“, kurie skundė policijai knygnešius, kartais net kaimynus, gimines, pažįstamus, platinančius arba skaitančius lietuvišką spaudą. Bet ir policininkų tarpe atsirasdavo atvirktinių „judošių“, kurie slaptai išpėdavo įtariamus ir sekamus žmones. Buvo ir tokių policininkų, kurie patys platindavo lietuviškus leidinius.

Paskutiniame spaudos draudimo dešimtmetyje nemažą vaidmenį suvaidino pačioje Lietuvoje nelegaliai hektografu spausdinti lietuviški atsisaukimai. Jie šaukė į kovą už lietuvišką spaudą, taip pat ir už kitas caro valdžios panaikintas lietuvių tautos teises. Atsisaukimų tekstus spausdino beveik visi laikraščiai ir žurnalai. Galime susipažinti su K. Griniaus atsisaukimu „Kas turi ausis, teklauso“, J. Bagdono ir J. Vileišio „Tėvynė pagalbos šaukias“ ir kitais. Apie lietuviškų atsisaukimų pasirodymą, lietuviškų knygų ir laikraščių skaitymą bei platinimą, pasirašinėdami įvairiais slapyvardžiais, rašė P. Avižonis, J. Bagdonas, A. Baltrušaitis, M. Baltūsis, J. Bikinas, J. Biliūnas, K. Grinius, J. Kačergis, V. Mickevičius-Kapsukas, P. Paršaitis, K. Stiklius, J. ir P. Vileišiai, P. Višinskis ir kiti to meto šviesuoliai.

Tokia buvo lietuvių tautos nelegali kova dėl lietuviškos spaudos.

Paskutiniame spaudos draudimo dešimtmetyje suaktyvėjo ir legali kova dėl lietuviškos spaudos draudimo atšaukimo. Paminėtinas Vilniaus lietuvių raštas Mogiliovo arkivyskupui K. Niedzialkovskiui ir Vilniaus vyskupui S. Zverovičiui dėl lietuviškų pamaldų Šv. Mikalojaus bažnyčioje. Ir lietuviškoje, ir rusiškoje periodinėje spaudoje pasirodė daug straipsnių apie lietuviškos spaudos draudimą. Daug apie tai rašė Peterburgo, Maskvos ir Tartu universitetų studentai lietuviai. Progai pasitaikius prieš lietuviškos spaudos draudimą pasisakydavo ir teikdavo valdžiai memorandumus vyskupai A. Baranauskas, M. Pa-liulionis, A. Beresnevičius, kai kurie kunigai ir kiti žinomi visuomenės veikėjai.

Paplito dar viena savotiška kovos priemonė – kurstymas valstiečių, kad jie teiktų valdžiai prašymus grąžinti lietuvišką spaudą. Iš laikraščių straipsnių sužinome, kad spaudos draudimo laikotarpio pabaigoje Lietuvoje beveik neliko valsčių, kurių gyventojai nebūtų rašę tokio prašymo. Suvalkijoje pasirodė lietuviški užrašai prie kaimų ir miestelių įstaigų, taip pat pakelėse lietuviškomis raidėmis užrašyti vietovių pavadinimai, dėl kurių būta nemažai konfliktų su policija, kol vietinė valdžia 1903 m. nusileido ir nebesipriešino lietuviškiems užrašams bei parašams. Vyko kova ir prieš rusiškas pradines mokyklas, rašant prašymus prieš tikybos mokymą rusiškai, neleidžiant vaikų į rusiškas mokyklas ir steigiant slaptas lietuviškas mokyklas.

Šitos legalios kovos gal ir neužteko priversti Rusijos valdžią nutraukti lietuviškos spaudos draudimą. Bet XX a. pradžioje Rusijos valdžios sferose jau buvo subrendęs lietuviškos spaudos uždraudimo panaikinimo būtinumas. Šis klausimas vis buvo atidėlojamas, nes jam pirmiausia priešinosi Vilniaus gubernijos administracija, savo priešinimąsi motyvavusi lietuvių tautos nusistatymu prieš caro valdžią. Dėl to esą pavojinga duoti tautai visišką laisvę net spaudos srityje.

Paskutinį legalios kovos etapą sudarė dvi pačių lietuvių teismuose iškeltos bylos. 1900 m. Peterburge A. Macijauskui be cenzūros leidimo pavyko išspausdinti „Žemėlapi Lietuvoskai-Latviško krašto“, kuriame visi vietovardžiai ir užrašai buvo lotyniškais raidėmis. Kai žemėlapis ėmė plisti lietuviškose gubernijose ir pateko į Vilnių, Vilniaus generalgubernatorius V. Trockis pranešė apie tai Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai. Valdybos viršininko M. Šachovskojaus įsakymu policija leidinius konfiskavo, nors beveik pusė tiražo jau buvo parduota. Tuomet A. Macijauskas Rusijos senatui pateikė ieškinį prieš M. Šachovskojų, reikalaudamas apmokėti nuostolį dėl konfiskuotų leidinių, nes M. Šachovskojaus įsakymas nesąs jokių įstatymu paremtas. Senatas, išnagrinėjęs šią bylą, konstatavo, kad lotyniškų raidžių draudimo įsakymai neturi įstatymo galios, ir priteisė sumokėti A. Macijauskui 1200 rublių nuostoliui atlyginti.

Kita byla susijusi su Žemaitės ir G. Petkevičaitės-Bitės komedijos „Velnius spąstuose“ vaidinimu Mintaujoje (dab. Jelgava). Vaidinimo ruošime dalyvavęs P. Višinskis išspausdino lietuviškas spektaklio afišas ir dalį jų davė išplatinti Joniškyje. Policija, aišku, iškėlė bylą afišų lipdytojui J. Brijūnui ir platintojui P. Višinskiui. Joniško teisėjas nubaudė abu pinigineis bandomis. P. Višinskis parašė kasacinį skundą senatui. Senatas, kaip ir A. Macijausko byloje, pripažino, kad faktiškai nėra įstatymo, draudžiančio vartoti lotyniškas raides.

Šias bylas plačiai aprašė ir Mažojoje Lietuvoje leidžiami, ir JAV lietuvių periodiniai leidiniai. Periodinėje spaudoje tuo metu buvo daug A. Macijausko ir P. Višinskio straipsnių apie šias bylas ir lietuviškos spaudos draudimo panaikinimą.

Šios dvi bylos galutinai paveikė caro valdžios požiūrį į lietuviškos spaudos uždraudimo panaikinimą. Praėjus metams Rusijos valdžia pagaliau kapituliavo prieš lietuvių tautą, ginkluotą tik savo lietuviškais leidiniais ir pasiryžimu juos leisti bei platinti. Šis beveik 40 metų karas nepasizymėjo nei garsiomis kautynėmis, nei dideliu kraujo praliejimu, bet visuose susidūrimuose su caro valdžios atstovais lietuviai paprastai pralaimėdavo, mokėdami pinigineis bandomis, kalėjimu, ištrėmimu iš savo krašto. Ir vis dėlto laimėjo ne caro valdininkų armija, o beginkliai žmonės, kai Lietuvoje beveik neliko nė vieno miesto, miestelio ar kaimo, kurio nebūtų pasiekusi lietuviška spauda.

Kaip buvo vertinamos ir branginamos persekiojamos lietuviškos knygos, matyti iš slaptų lietuviškų mokyklų mokytojų (daraktorių) veiklos. Jie buvo linkę verčiau įkliūti į policijos rankas dėl slapto vaikų mokymo negu dėl nelegalių lietuviškų knygų laikymo ir skaitymo. Iškilus pavojui, lietuviški vadovėliai ir knygos buvo kruopščiai slepiami. XIX a. pabaigoje Lietuva Rusijos imperijoje užėmė vieną iš paskutiniųjų vietų pagal valdinių mokyklų skaičių, bet pagal raštingumo lygį tapo viena pirmaujančių Rusijoje. Tai reiškia, kad tūkstančiai lietuvių išmoko rašto slaptose mokyklose. Lietuviškuose periodiniuose leidiniuose buvo nemažai rašyta apie slaptų lietuviškų mokyklų veiklą, daraktorių areštus, žmones, kurių namuose vaikai buvo mokomi lietuviškai skaityti ir rašyti.

Caro valdžia suprato, kad lietuviškos spaudos draudimas ne tik nepasiekė savo pagrindinio tikslo – surusinti Lietuvą, bet, atvirkščiai, pavertė lietuvių tautą kovotoja prieš imperinę Rusiją.

1904 m. pavasarį Rusijos vyriausybė paskelbė spaudos draudimo panaikinimą, leisdama lietuviškus leidinius spausdinti lotyniškais, rusiškais ar kitokiomis raidėmis, laikantis bendrų cenzūros nuostatų. Tai buvo ne kokia nors malonė, o tik beveik 40 metų lietuvių tautos kovos už savo spaudą laimėjimas. Ne veltui tai buvo epocha, dovanojusi Lietuvai M. Valančių, V. Kudirką, J. Basanavičių, Vaižgantą, J. Šnapštį-Margalį, M. Gustaitį, J. ir P. Vileišius, P. Višinskį ir kitus žymius bei garbingus mūsų krašto kultūros, literatūros ir visuomenės veikėjus.

Indications of the Lithuanian press ban in the national bibliography

SUMMARY

The article surveys the Lithuanian periodicals of the Lithuanian press ban period, published in so called Little Lithuania (Prussia) and USA. From journals and newspaper articles for the period of 1893–1903 we learn about the dissemination and reading of Lithuanian press by Lithuanians living both in Lithuania and abroad, as well as about the struggle for other political and economic rights.